

Юрій ДИБА
(Львів)

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ 'РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ' IX – X СТ. У КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ШЛЯХУ БУЛГАР–КИЇВ–РЕГЕНСБУРГ

Обриси території давньої Русі до кінця X ст., яку пропонують читачеві автори наукових та популярних видань, зазвичай безпідставно перебільшено до природних меж Східної Європи. Картографування тогочасних руських володінь абсолютно не враховує усіх тонкощів співіснування русі і місцевих східнослов'янських племен, дату їхньої інкорпорації та ступінь підпорядкування Києву. Навіть на початках князювання Володимира Святославовича його влада не поширювалася на сусідній Турів, де укріпився представник іншої скандинавської династії. З поза моря прийшов і Рогволод, який підпорядкував собі Полоцьк. До того ж, спроби картографування земель, якими володіла чи які контролювала літописна русь до часів Володимира, здебільшого ігнорують окреслену на підставі літописних згадок доволі незначну територію, звану як 'Руська земля', що також відома під розлогою кабінетною назвою 'Руська земля у вузькому значенні слова'.

За дослідженням Арсенія Насонова територія Руської землі (далі за текстом – РЗ. – Ю. Д.) мала дуже специфічні обриси. Її окреслено у вигляді вузької смуги шириною 130–140 км., яка розпочинається на заході від витоків Случі, Збруча та Південного Бугу й простягається далі на схід до Дніпра, поступово розширюючись до межиріччя Росі та Тетерева. На лівому березі Дніпра РЗ простягається від верхів'їв Снову (права притока Десни) на півночі, до лівобережжя Сули на півдні (рис. 1) [1]. Поза окресленими А. Насоновим обрисами Русі опинялися такі значні центри Новгород на Волхові, підпорядковані йому Ладога, Псков і Торжок, та Полоцьк і Смоленськ. Згідно з літописними вказівками не вважалися РЗ у вузькому значенні слова і князівства XII – XIII ст., розташовані на північній-схід від Смоленська і такі городи як Ростов, Суздаль, Владімір-на-Клязьмі, Муром та Рязань. До складу РЗ не входили й волинський Володимир та Галич. Протиставлялося РЗ і Галицьке Пониззя, Деревлянська та Турово-Пінська землі.

Підтвердити та дещо відкоригувати запропоновані А. Насоновим обриси РЗ дозволило критичне дослідження Володимира Кучкіна [2], який суттєво зменшив її територію на Лівобережжі. Небезпідставно сумніваючись у приналежності до РЗ Курська та Новгорода Сіверського В. Кучкін суттєво "урізав" її північно-східні межі й, натомість, "продовжив" до верхів'їв Західного Бугу (рис. 2). Підставою стали два літописні повідомлення, датовані 1149 та 1152 р., про суперечку між Володимиром Володаревичем та київським Ізяславом, який вимагав у галицького князя повернути городи, що належали до "Руської землі волости": Бужеськ, Шумеськ, Тихомль, Вигошев та Гнойницю [3, 453–454]. Згаданий у переліку Бужеськ А. Насонов ототожнював із Божськом на Південному Бузі [1, 29], а Борис Рибаків вважав городом верхньої течії Горині [4, 64]. На що В. Кучкін слушно зауважив, що мова йшла про Бужеськ на Західному Бузі, розташований ближче до городів Погорини ніж Божський на Південному Бузі. До того ж, західний Бужеськ і пізніше належав галицькому князеві, хоча й визнавалося, що ним мав би володіти внук Ізяслава Мстиславовича Святополк: "аже ти сяду в Галичи . то Бужескъ твои възворочю" [3, 564].

Загалом, за аналізом та підрахунками В. Кучкіна, літописці XI–XIII ст. відносили до РЗ на Лівобережжі лише Чернігів, Переяслав та Городок Остерський. На Правобережжі до РЗ належали Київ, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів, Божський на Південному Бузі, Межибоже, Котельницю, Бужеськ на Західному Бузі, Шумеськ, Тихомль,

Вигошів, Гнойниця, Мичськ та Здвижень (рис. 3).

Аналізуючи географію РЗ В. Кучкін відзначив низку її характерних ознак [2, 96]:

- давня РЗ простягалася не в меридіональному, а в широтному напрямку;
- територія РЗ займала водорозділ між басейнами Прип'яті і Західного Бугу та Південного Бугу і Дністра;
- її більша частина розташовувалася на правобережжі Дніпра;
- на заході РЗ сягала верхів'їв Горині та Західного Бугу;
- сумнівно, що території, розташовані на схід та північний-схід від Переяслава та Чернігова входили до складу РЗ;
- південна межа РЗ давніше знаходилася північніше Росі й пролягала, вірогідно, по Стугні, на якій Володимир засновував фортеці проти кочівників.

Широтна орієнтація 'Руської землі' та її розташування на європейському вододілі дали В. Кучкіну підстави, аби пов'язати її появу із функціонуванням в середині IX ст. міжнародного торговельного шляху, який через Краків та Прагу зв'язував Київ із Середнім Подунав'ям. Його існування на підставі вивчення німецьких джерел обґрунтував, Олександр Назаренко [5]. Одним із важливих джерел ранньої руської історії, детально проаналізований О. Назаренком, є датований поч. X ст. (між 903 та 907 рр.) документ, відомий під назвою 'Раффельштеттенський митний статут' (далі за текстом – РМС, – Ю. Д.), виданий з наказу східнофранкського короля Людовика IV (899–911) з метою відновити митні порядки на сході Баварії, яких дотримувалися за його попередників. Документ є настановою для митників, які обкладали поборами руських та чеських купців, котрі потрапляли на Середній Дунай із Праги, де їх 965 р. фіксував очевидець – Ібрагім Ібн Якуб [6, 49–50]. Згідно з РМС руси торгували воском, рабами та кінями, а челядь (раби), а віск та шкіри були традиційними статтями руського експорту, відомими за літописними звітками та свідченням Ібн Якуба.

Важливим висновком О. Назаренка із аналізу РС є те, що він відображає практику середини – третьої чверті IX ст., про торгівлю на шляхах, які є західним продовженням шляху з Києва в баварське Подунав'я [5, 124]. Відзначене В. Кучкіним співпадіння широтної орієнтації РЗ із напрямком міжнародного трансконтинентального торговельного шляху, яким руси торгували із Заходом має непересічне значення для розуміння початкових процесів формування Руської держави. Західною межею впливу русів були верхів'я Західного Бугу, далі розпочиналася сфера впливу Чеської держави. Опис кордонів Празького єпископства поч. X ст. недвозначно фіксує східну межу чеських впливів по Буг та Стир, витоки яких знаходяться майже поруч на водорозділі, яким пролягав сухопутний шлях із Києва до Кракова, Праги й далі – до Регенсбурга на Дунаї. Відтак саме у верхів'ї Західного Бугу проходила межа між руським та чеським відтинками цього шляху. Далі на захід, шляхом на баварське Подунав'я руси змушені були кооперуватися з чехами, що й зафіксована у РМС.

Накладена на широтний сухопутний торговельний маршрут географія РЗ йде в розріз із звичною схемою формування давньої Русі, яку "нанизували" на меридіональну артерію водного маршруту, помилково ототожненого з літописним шляхом "із Варягів у Греки". Критичний погляд на уривок літопису про подорож апостола Андрія дав підстави для висновку, що розуміння згаданого шляху, що склалося в історіографії є науковим непорозумінням. Так Олександр Толочко звернув увагу на те, що літописець описав напрям у зворотному напрямку – з Греків вгору Дніпром, а шляхом "із Варягів у Греки" є цілком інша ділянка шляху – морський шлях зі Скандинавії через Атлантику у Середземномор'я [7, 87–88].

Перебільшення ролі меридіонального водного шляху, що начебто став географічним каркасом руської держави є на сьогодні дуже виразним. Проте позбавитися цього "багажу" не дає стійка наукова інерція. З російського боку її порушили дослідження О. Назаренка. Його спостереження, що окреслена на підставі літописних свідчень територія РЗ не відповідає жодним політичним реаліям XII ст., розвінчує твердження багатьох дослідників, які вважали її пізнім географічним явищем. Зважаючи на те, що складу РЗ не входили не лише Новгород, Полоцьк та Смоленськ, але й Деревлянщина, розташована за Тетеревом, на захід від Києва, О. Назаренко відносить її появу не пізніше часів Олега. Відтак стосовно РЗ *"речь идет о феномене того самого IX в., для которого характерно отсутствие скандинавских археологических древностей в Среднем Поднепровье"* [8, 43]. Цим РЗ відрізняється від норманських факторій російських

півночі та північного сходу, для яких характерні масові знахідки скандинавських старожитностей. Подібного за масштабами скупчення скандинавських артефактів на території РЗ дійсно не зафіксовано, тому саме північні скандинавські факторії прийнято, за замовчуванням, вважати старожитностями русів.

Проте й на захід від Києва археологи відзначають окремі знахідки скандинавського походження, рання поява яких вимагає пояснень. До таких знахідок належать датований VIII – IX ст. наконечник списа ланцетоподібної форми з крилами в нижній частині втулки (городище Листвин, Дубенського р-ну Рівненської обл.) [9, 161] та датований IX ст. меч типу “В за класифікацією Петерсена (с. Бичева, Любарського р-ну, Житомирської обл.) [9, 164]. Реакція на ці факти більше схожа на наукову відмашку: *“Объяснить интерес скандинавов к этому бедному ресурсами глухому углу, да притом еще и столь ранний, совершенно нечем. Альтернативное объяснение, предполагающее, что оружие проникло к древлянам по воображаемому сухопутному пути и з Регенсбурга в Киев, также маловероятно, и, в основном, по тем же мотивам”* [7, 224–225]. Археологічна “невловимість” скандинавів у складі РЗ повинна мати своє пояснення. Безсилля археології у цьому й подібному випадках О. Назаренко додає у тому, що прийшлий етнос доволі швидко асимілювався, уподібнюючись в матеріальній культурі до місцевого населення. Очевидно, такий процес відбувся і з першими скандинавськими прибульцями, які досягнули Середнього Подніпров'я вже в першій половині – середині IX ст. Цей висновок дослідник підкріплює лінгвістичними спостереженнями над формою найдавніших згадок імені ‘русь’ [8, 45–46].

Очевидно, стосовно засновників РЗ мова повинна йти не стільки про етнос, як про елітарний прошарок, пов'язаний родовими узами – рід. Про його укорінення в місцевому слов'янському середовищі свідчать і тогочасні документи, на чому наголошує О. Назаренко [8, 47–48]: в РМС ця південна русь називається *“слов'янами з Русі”* (Sclavi de Rugis). Арабський географ IX ст. Ібн Хордадбех згадуючи *“купців ар-рус”*, які торгують з Візантією та Хазарією, вважає, що вони *“рід слов'ян”* і їм, коли вони від от каспійського узбережжя *“везуть свої товари на верблюдах до Багдада”*, то там *“перекладають їм слов'янські слуги”*.

Торгівля не лише водними шляхами, але й сухоходом є специфічною ознакою русів, що відрізняє їх від поселенців північних та північно-східних скандинавських факторій у Ладозі, Гнездово, Тімерово чи Сарському Городищі, які контролювали саме водні магістралі. На відміну від своїх північних сусідів, котрих у німецьких володіннях сприймали відверто вороже, руси володіли ексклюзивним привілеєм торгівлі із Західною Європою. Відношення володарів РЗ до цієї неспокоїної північної спільноти, що намагалася прорватися через їхню територію до Візантії, теж важко назвати дружельючим чи навіть відкритим. Це відношення літописець виразно продемонстрував, згадуючи реакцію Володимира на агресивні вимоги найнятих ним варягів. Їх охоче використовували, але позбавлялися при кращій okazji: *“и речѣ имъ Володимирѣ . пожьдѣте даже вы куны сберутъ за мѣць . и жьдаша за мѣць . и не дасть имъ . и рѣша Варязи съльстиль еси нами . да покажи ны путь въ Грѣкы . внѣ же речѣидете . изьбра ѿ нихъ мужа добры и смыслены и храбрьы . и раздая имъ грады . прочии же идоша Цсрюград . и посла пред ними слы . глѣ сице цсревѣ . се идутъ к тебѣ Варязи . не мози ихъ дѣржати в городѣ”* [3, 66].

Північні приходні слабо орієнтувалися в географії півдня Східної Європи, що виразно відображено у скандинавських джерелах [9, 64–66]. Тривалий час РЗ була для них непрохідним бар'єром і жила у цілковито відмінних етнографічних та політичних реаліях. Відображений у видовженій формі території РЗ сухопутний маршрут, яким руські купці IX ст. досягали Баварської східної марки, утворював, за влучним зауваженням О. Назаренка, *“комунікаційний нерв”* тогочасної слов'янської спільноти. Цей шлях, який у Верхньому Побужжі переходив від русів до сфери впливу Великоморавської (пізніше – Чеської) держави, дослідник зіставив з ареалом празько-корчацької археологічної культури V–VIII ст. – одним із головних племінних угруповань ранніх слов'ян [8, 48].

Погоджуючись із таким трактуванням у цілому, необхідно відзначити, що витягнений по вододілу “язик” РЗ не накладався на заселені слов'янами території, а вклинювався на здебільшого незаселені землі, розташовані поміж ареалами празько-корчацької та пенківської культур Правобережжя Дніпра. Подібно й на Лівобережжі обриси РЗ не накладалися на ареал

колочинської культури, а охоплювалися ним зовні (рис. 4).

Широтна орієнтація РЗ та її практично докладний збіг з “вільною” смугою міжплеменних територій знаходять підґрунтя у природних реаліях півдня Східної Європи. Окрім того, що широтний торговельний маршрут пролягав вододілом, він практично співпадав з кордоном між лісовою та лісостеповою зонами. З боку Києва РЗ додатково захищали рукотворні бар’єри системи ‘Змійових валів’ споруджених, здебільшого, у попередні епохи й доповнюваної руськими володарями у X–XI ст. (рис. 5). А от вузька смуга РЗ, що витягувалася до верхів’їв Західного Бугу в районі Бужська, якою пролягав шлях на захід, піддавалася постійній загрози з боку степу.

Ця загроза, що спершу виходила від угрів, стала катастрофічною для західних торговельних пріоритетів київських русів, коли їх змінили печеніги. Наприкінці IX ст. печеніги примусили угрів до втечі на захід і запанували у Північному Причорномор’ї по обидва боки Дніпра. Вже 914 р. вони, в якості союзників Візантії проти болгарів, перейшли Дунай. У 968 р., в часи болгарської кампанії Святослава, печеніги облягали Київ. Повертаючись 972 р. з походу на Візантію Святослава на дніпрових порогах вбив печенізький каган Куря. Як допускає Омелян Прицак, боротьба йшла і за торговельні шляхи [10, 99].

Печенізькі набіги першої половини X ст. спричинили зміщення торговельного широтного шляху на північ, у лісову зону. Під прикриттям лісів новий маршрут проходив через Деревлянську землю та Волинь (рис. 6), що відобразилося у матеріальній культурі регіонів. Спираючись на археологічні дослідження Деревлянської землі [11] О. Толочко відзначив *“неожиданный результат раскопок – поразительное богатство населения Искоростеня. Значительное количество золотых и серебряных украшений, массивных и высокого качества, было обнаружено при исследовании как погребений так и поселения. Примечательно, что многие из них имеют отношение к дальней торговле, как например, вещи несомненно скандинавского и моравского происхождения, а также арабские монеты”* [7, 226]. Не зважаючи на те, що ці знахідки (якість яких, як зазначається, навіть перевищувала за якістю ювелірні виробы з Києва) незаперечно свідчать про включення деревлянської землі у міжнародну торгівлю широтному шляху з Києва до Середнього Подунав’я. Правда, висновок із цих спостережень дослідник робить протилежний до очікуваного: *“Никакой самостоятельной торговли население региона вести было не в состоянии, и, например, находки украшений с близкими аналогиями из Моравии отнюдь не свидетельствуют о торговых или иных контактах древлян с этим регионом”* [7, 227]. Ця сентенція суперечить не лише логіці, але й прямим літописним свідченням.

Правда, слід сказати, що для автора літопис є здебільшого літературним джерелом, позбавленим якостей історичного джерела. Очевидно з цієї причини О. Толочко не звертає уваги на промовистий літописний рядок зі звернення деревлян до Ольги: *“наши князи добри суть . иже роспасли суть Деревьскую землю”* [3, 44]. Не менш промовистим було і звернення дружини до Ігоря *“втроци Свѣндѣлѣжи изовдѣлѣса суть вружьємь и порты . а мы нази”* [3, 42]. Тут йде мова про дружину київського воєводи Свенельда, який розпоряджався деревлянською даниною. Очевидно, що тогочасну Деревлянську землю за жодних обставин не можна назвати *“одним из наиболее бедных регионов Среднего Поднепровья”*, як намагається охарактеризувати її О. Толочко.

Спроба вдруге зібрати данину з деревлян обернулася стратою Ігоря. А помста Ольги за смерть чоловіка (точніше – русько-деревлянська війна 946 р.) стала, по суті, акцією з повернення під контроль київських русів зміщеного під прикриття поліських лісів деревлянського відтинку міжнародного торговельного маршруту, що зв’язував Київ із Краковом, Прагою та Регенсбургом. Відразу після деревлянської помсти (*“по мьсть”*) Ольга зробила наступний крок, вже на Волинь, де на правобережжі Західного Бугу по р. Лузі заснувала мережу погостів, організувала збір данини та оброків *“и по Лузь погосты и дань и вброкы”* [3, 48–49]. Детальніше про ці обставини висвітлено в 6 та 7 розділах монографії автора, присвяченій локалізації місця народження святого Володимира [12, 128–168]. Вірогідно у 947 р. йшлося про відновлення руських впливів не лише у торгівлі з Центральною Європою, але й з Балтикою водним шляхом Бугом та Віслою [12, 169–181].

Таким чином, роль торгівлі у формуванні території, фіскальних та правових атрибутів Русі є без перебільшення, визначальною. Важливо відзначити, що на перших порах, до кінця X ст.

вона орієнтувалася на південь (Болгарія та Візантія), захід (баварське Подунав'я) і північний-захід (балтійський напрям Бугом та Віслою). Щойно на початку XI ст. конфлікт із Польщею часів Болеслава Хороброго створив для Русі суттєві проблеми для функціонування двох останніх напрямків. Зв'язок із центральною Європою переорієнтувався через Верецький перевал на Угорщину, що зафіксовано у трьох відомих дещо пізніших австрійських митних статутах кінця XII – першої половини XIII ст. Якщо у РМС руські купці торгували у зв'язці з чеськими, то в статуті Леопольда VI згадуються вже вози з Угорщини та Русі [13, 101–104]. Проблемною для Русі стала і балтійська торгівля Бугом та Віслою. На зламі X–XI ст. занепадає руський форпост у Бодзі на Віслі, репрезентований безпрецедентно багатим кладовищем [14]. Конфлікт із Польщею змусив шукати альтернативу цьому маршруту [15, 38–39]. Проте й Двінський шлях, через родове протистояння (“*мечь взимають . Роговлужи внуци . противу Ярославим внуком*” [16, 301]), блокувала полоцька династія. Залишався Волховський, який київський князь почав облаштовувати на початку XI ст. У 1034 р. З цією метою Ярослав відправив на Волхов (очевидно, ще на Городище, – Ю. Д.) сина Володимира та владика Луку [3, 138], а під 1044 р. Новгородський І літопис повідомляє про заснування Новгорода (укріпленого дитинця, – Ю. Д. [12, 209–215]): “*В лѣто 4552 . [6552 (1044)] Ходи Ярослав на Литву . на весну же Володимиръ . заложи Новгородъ и здѣла и*” [17, 181–182]. Ці події відкрили вже новий етап руської історії.

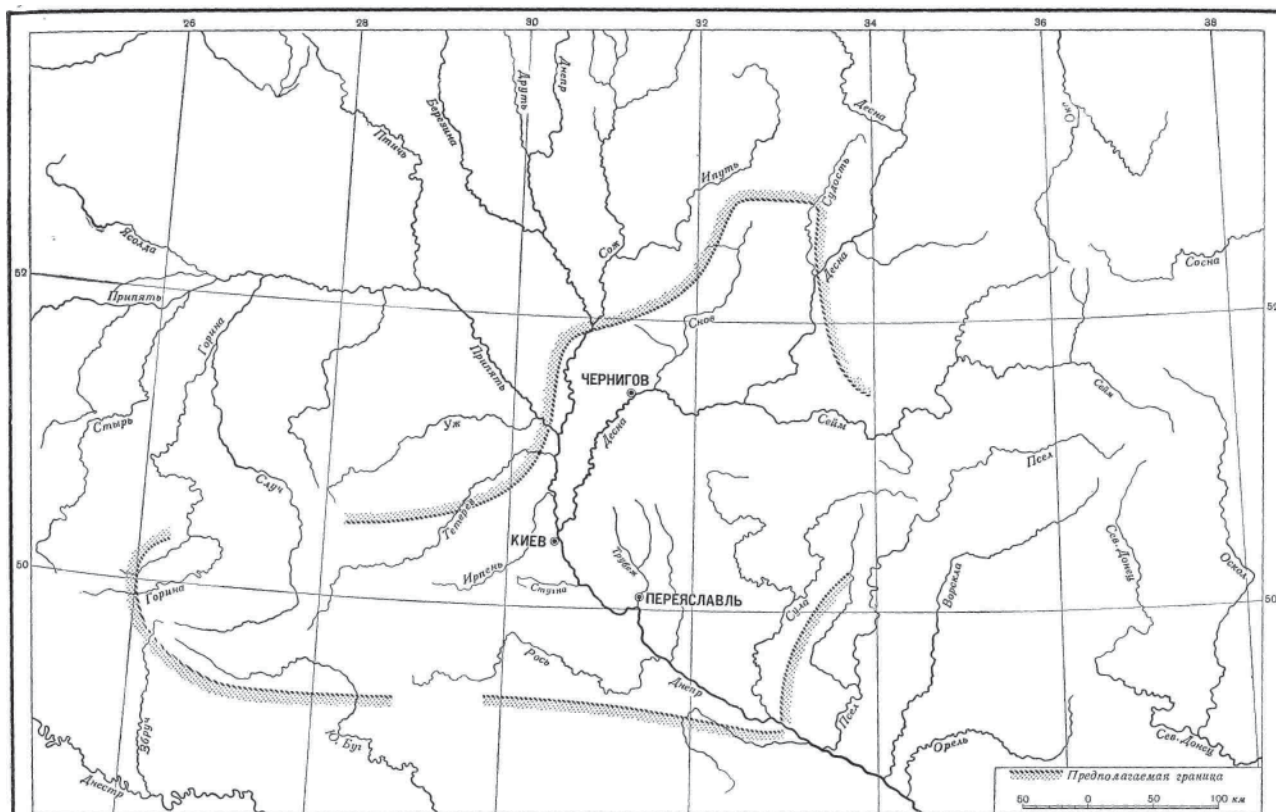

Рис. 1. Реконструкція території ‘Руської землі’ IX ст. (За А. Насоновим).

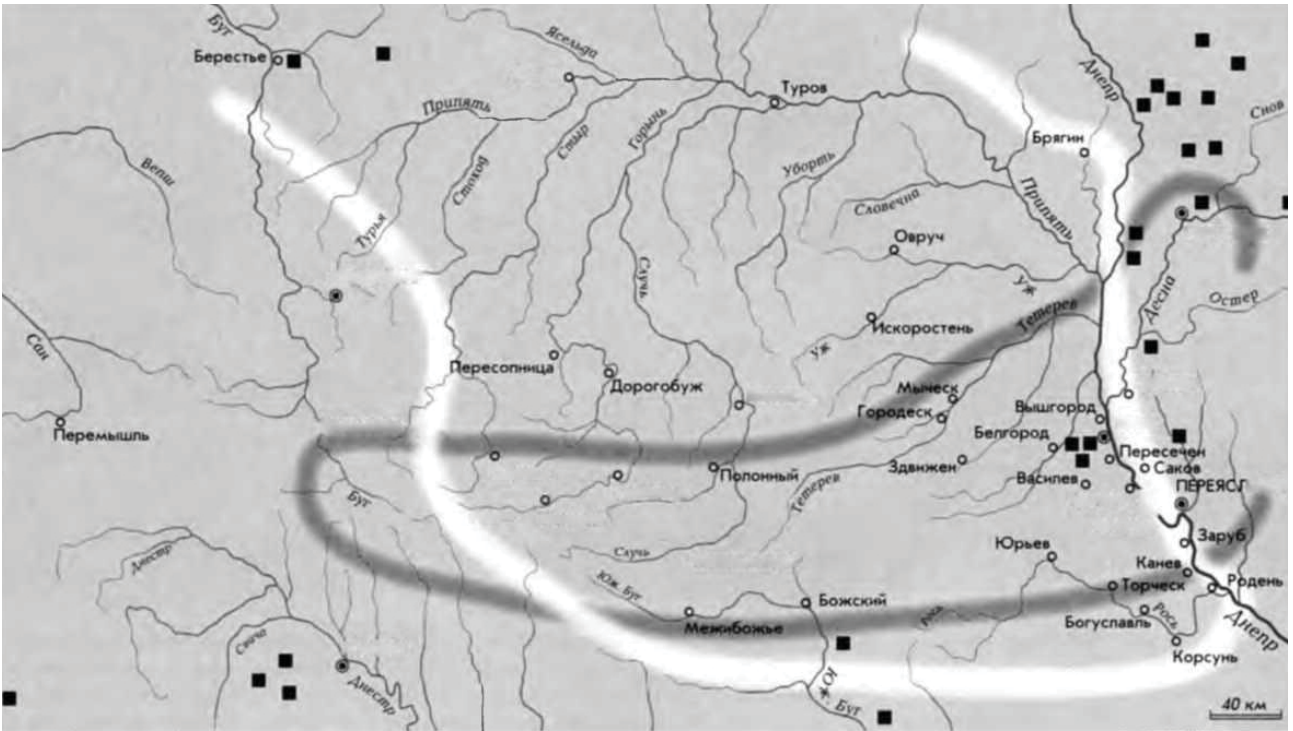

Рис. 2. Реконструкція території 'Руської землі' ІХ ст. з корективами В. Кучкіна (За О. Назаренком). Темною смугою позначено кордони Руської землі, світлою – Київського князівства ХІІ ст.

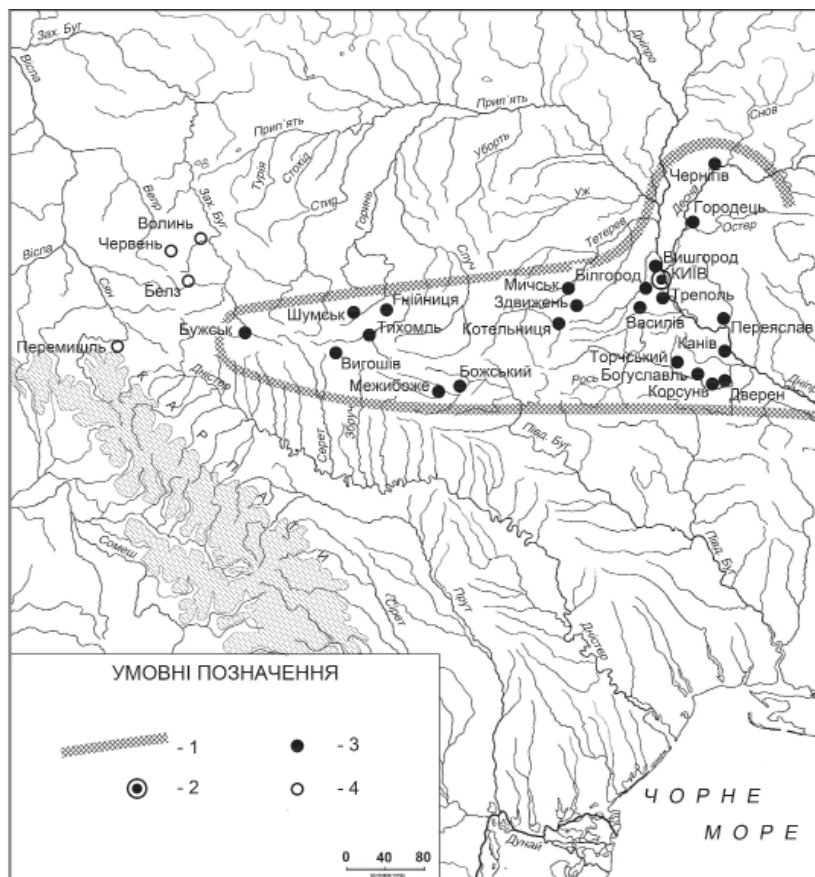

Рис. 3. Контури Руської землі та приналежні до неї літописні городи: 1 – контури Руської землі у вузькому значенні слова (РЗ); 2 – Київ; 3 – згадані у літописах городи РЗ; 4 – городи поза межами Руської землі.

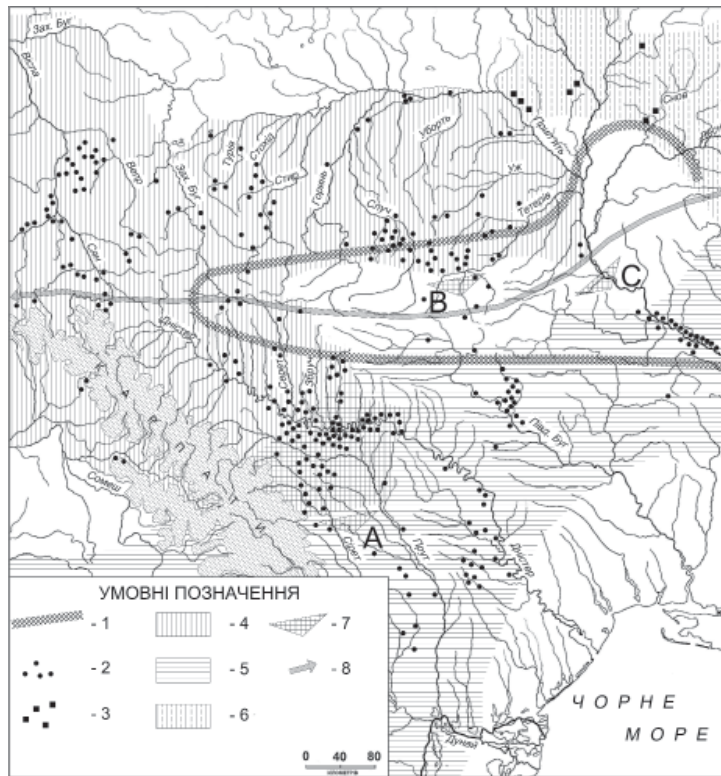

Рис. 4. Руська земля IX ст. та ареали слов'янських культур півдня Східної Європи VI–VIII ст.: 1 – обриси Руської землі у вузькому значенні слова (РЗ); 2 – пам'ятки пражко-корчацької та пеньківської культури; 3 – пам'ятки колочинської культури; 4 – ареал пражко-корчацької культури; 5 – ареал пеньківської культури; 6 – ареал колочинської культури; 7 – (А, В, С) напрямки міграції носіїв пражко-корчацької культури; 8 – широтний торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург.

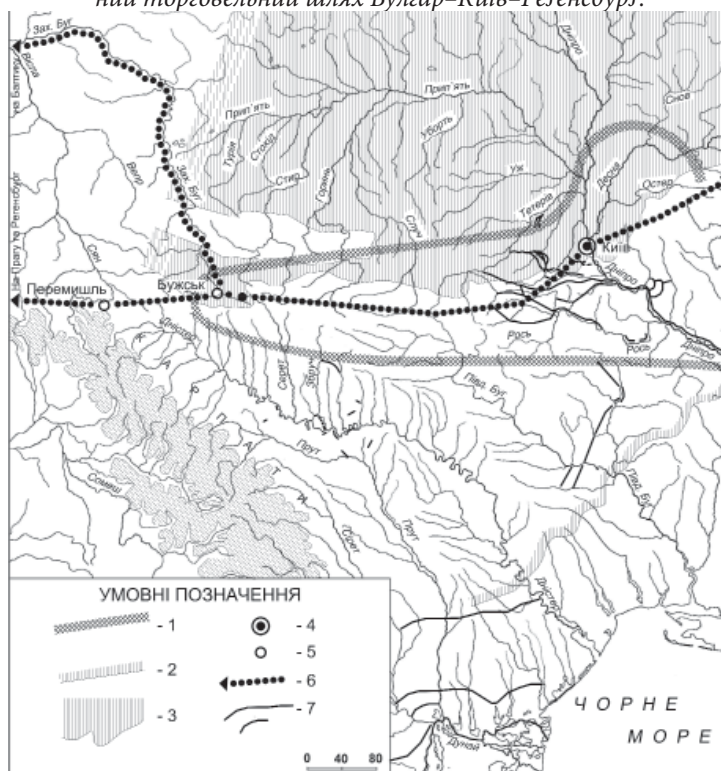

Рис. 5. Руська земля IX ст. у системі природних та антропогенних бар'єрів: 1 – контури Руської землі у вузькому значенні слова (РЗ); 2 – межа степу та лісостепу; 3 – зона лісів; 4 – Київ; 5 – городи на торговельному маршруті Київ–Регенсбург; 6 – торговельний широтний шлях Булгар–Київ–Регенсбург; 7 – “Змійові вали”.

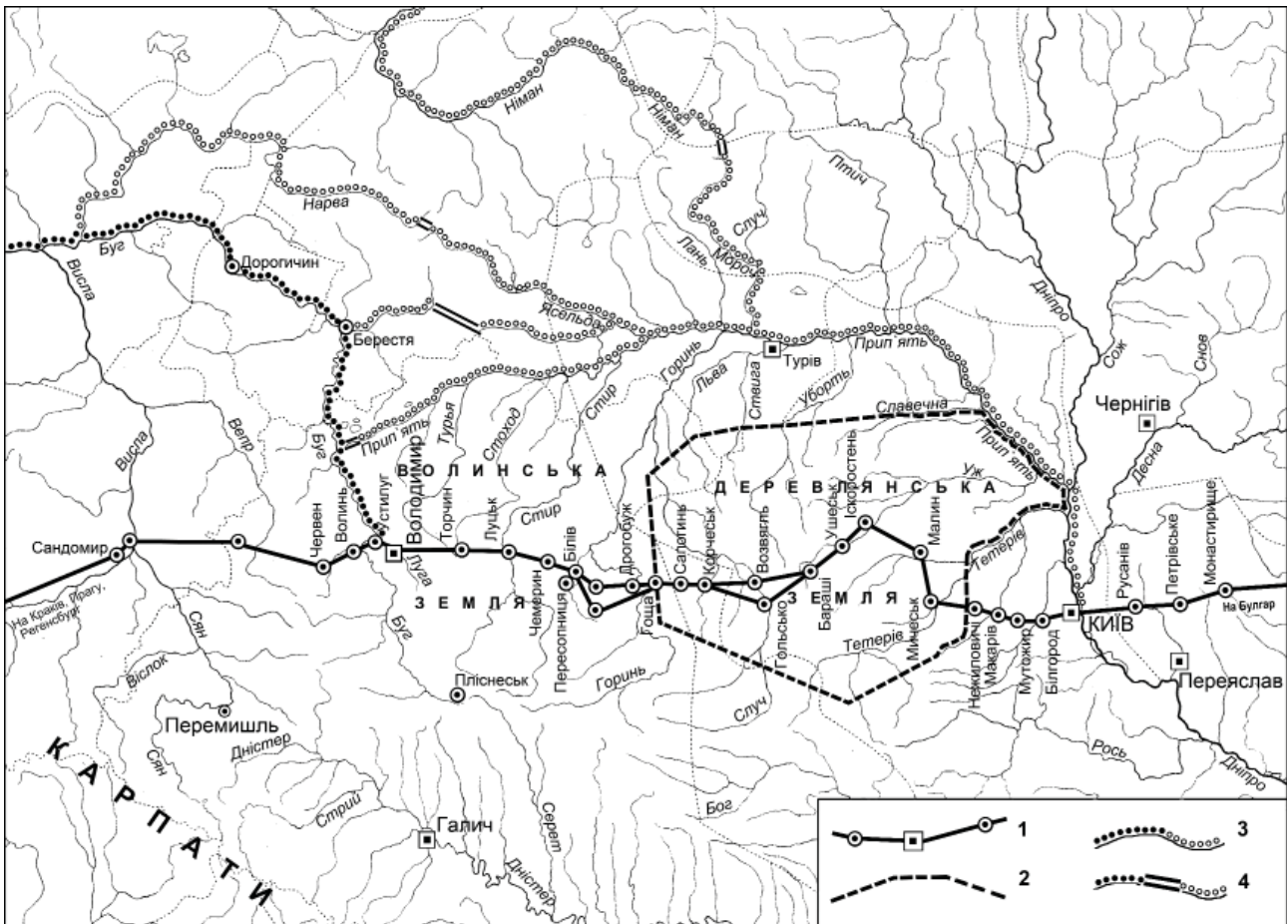

Рис. 6. Деревлянська та Волинська землі в системі сухопутних та водних торговельних шляхів X ст.: 1 – сухопутний шлях Булгар–Київ–Регенсбург; 2 – кордони плеємінної території деревлян; 3 – водні шляхи (суцільним пунктиром виділено шлях Бугом); 4 – волоки на водних шляхах.

1. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. – Москва, 1951. – 262 с.
2. Кучкин В. А. “Русская земля” по летописным данным XI – первой трети XIII в. / В. А. Кучкин // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. Москва, 1995. – С. 74–100.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ. – Ю. Д.). – Москва, 1962. – Т. 2. – XVI с., 938 стлб., 87, IV с.
4. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – Москва, 1982. – 592 с.
5. Назаренко А. В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X веков / А. В. Назаренко // Средние века. – Москва, 1990. – Вып. 53. – С. 121–136.
6. Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego / wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył Tadeusz Kowalski; przy współdziałaniu J. Kostrzewskiego [i in.]. – [w:] Monumenta Poloniae Historica. – Seria II. – 1946. – Т. I. – 162 s., [12] s. tabl.
7. Толочко А. П. Очерки начальной руси / Алексей Толочко. – Киев; Санкт-Петербург, 2015. – 336 с.
8. Назаренко А. В. Русь XI века: Север и Юг / А. В. Назаренко // 1150 лет российской государственности и культуры: Материалы к Общему собранию Российской академии наук, посвященному Году российской истории (Москва, 18 декабря 2012 г.) / отв. ред. А. П. Деревянко и др.; составитель В. Б. Перхавко. – Москва, 2012. – С. 38–52.
9. Джаксон Т. Н. Austr í Götum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – 208 с.
10. Прицак О. Печеніги / Омелян Прицак // Український історик. – Київ, 1970. – № 01–03. – С. 95–101.
11. Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В.. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня / Б. А. Звіздецький, В. І. Польгуй, А. В. Петраускас // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ, 2004. – С. 51–86.

12. Диба Ю. Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України) / Юрій Диба. – Львів, 2014. – 484 с.
13. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков / А. В. Назаренко. – Москва, 2001. – 784 с.
14. Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450) / Edited by Andrzej Buko. – Leiden, 2014. – 624 s.
15. Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів / Юрій Диба, Мицько Ігор // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2015. – Вип. XI. – С. 27–44.
16. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – [I с.], 289–488 стлб., [2 с.].
17. Новгородская первая летопись. Берлинский список / Предисловие А. В. Майорова. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек). – Санкт-Петербург, 2010. – 444 с.